

Theoretische beschouwingen

De empirisch-operationele benadering van vervreemding

R. Sierksma

1. De traditie van „vervreemding”

De theorie betreffende het begrip vervreemding stamt uit *het eind van de 18e en het verloop van de 19e eeuw*. Men kan de theoretische oorsprong vinden bij *Fichte* met zijn formule van de verloren vrijheid, van de vervreemding en van de schijnbare, bedrieglijke zelfstandigheid en overmacht van de door de mens zelf voortgebrachte werkelijkheid. *Schelling* gaf aan het begrip een historische dimensie, die vervolgens door Hegel in zijn *Phänomenologie* werd uitgewerkt. (1). In de *Phänomenologie* integreert *Hegel* zijn dialectische „methode” met vervreemdingsproblematiek. Hij legt de nadruk op het actieve subject, het „tätige Ich”. Hij breekt definitief met het Kantiaanse Ding an sich, door het te interpreteren als een Ding für uns, dat door ons verteerd moet worden: centraal staat de relatie subject-object, er is sprake van een „Vermittlung zwischen Ich und Sache” (2). Voor Hegel is het geheel gelijk aan het Ware: het gaat om de eenheid van tegenstellingen, een gedachte die men ook al bij Heraclitus en Cusanus tegenkomt. Het is *Marx* die deze gedachte van het „Ganze” als „Wahre” overneemt, maar tegelijk stelt dat dit Ganze niet goed is: het dient door een andere totaliteit vervangen te worden. (3). Door niet meer de „geest” als basis van mens en werkelijkheid te nemen, maar de concrete handeling van het sociale individu, maakt Marx het onderscheid tussen veruiterlijking als biologische categorie en vervreemding als de breuk tussen producent en product. Zowel het fysieke als het institutionele product van de mens wordt niet meer door hem als mens-gemaakt herkend. In zijn later werk wordt vooral de nadruk gelegd op het fysieke product en de gereïficeerde ruilwaarde daarvan. (4). Fundamenteel was het inzicht van Marx dat het de kapita-

listische productieverhoudingen zijn, met het private eigendom als kern, die vervreemding tot gevolg hebben.

In de *tweede helft van de 19e eeuw* bloeide de *burgerlijke sociologie* als wetenschap op. Zij hield zich, hetgeen logisch is, met dezelfde anthropologische problemen bezig. *Durkheim* legde in zijn *Suicide* en in zijn andere werken de nadruk op het „sociale feit” van de institutie. Vooral werd gewezen op het dwangkarakter er van, waar de institutie boven de mens komt te staan, dwz. op haar autonomie. (5). De economische analyse is van weinig betekenis in zijn werk: over het fysieke product wordt als zodanig niet gesproken. Weliswaar wordt een sociaal-structureel betoog opgezet, en weliswaar is hij anti-psychologistisch zoals Marx (6) maar de gedachte van een basis en een bovenbouw wordt afgewezen, althans niet genoemd. Weber is de tweede hoofdfiguur die de moderne sociologie heeft helpen grondvesten. Bij hem staat ook de gedachte centraal dat de menselijke samenleving de mens boven het hoofd gaat groeien via de processen van bureaucratisering en rationalisering van de technologische productie. Een prachtig voorbeeld van zijn gedachtingang treffen we aan in zijn *Typen religieus Vergemeinschaftung*, opgenomen in zijn hoofdwerk (7). Weber zag deze ontwikkelingen overigens zeer pessimistisch aan; kenmerkend was ook zijn houding van fatalisme (8).

Het *fundamentele verschil tussen de marxisten en de burgerlijke sociologen* is nu dat de eerste groep vervreemding ziet als specifiek: als iets dat een bepaalde oorzaak heeft, die kan worden weggenomen. De tweede groep ziet vervreemding als een eigenschap eigen aan de samenleving als zodanig, of aan de mens als zodanig. Dat is daarom ook logisch, omdat de eerste groep het private eigendom als oorzaak ziet, terwijl de tweede groep vooral wijst op technologische rationalisering en bureaucratisering, verschijnselen die zich volgens deze auteurs systematisch ontwikkelen in elke samenleving, iets waaraan men niet kan ontkomen. (9). Op verschillende manieren heeft men geprobeerd voort te bouwen op dit verleden. Men kan vier benaderingen onderscheiden: de economisch-institutionele, de algemeen institutionele, de existentieel-fenomenologische en de empirisch operationele benadering. (10). Omdat vervreemding centraal staat in de empirisch-operationele benadering besteden we daar in dit artikel aandacht aan.

2. Het uitgangspunt van de empirisch-operationele benadering

Aan het te bespreken werk ligt een uitgangspunt ten grondslag dat men uit een kan leggen in een vijftal elementen:

a. Het vervreemdingsbegrip heeft, zoals werd aangegeven, een lange traditie. In de hier te beschrijven benadering kan echter slechts in beperkte zin van traditie gesproken worden. Veel onderzoekers doen een beroep op een theoretische traditie, maar beperken zich hoofdzakelijk tot het verzamelen van materiaal: ook al is er op bepaalde punten sprake van theorie, deze theorie krijgt een tweederangs plaats. De ervaring van het vervreemdingsbegrip vond plaats in de laatste fase van de periode waarin het „*fact finding*” de boventoon voerde, terwijl tevens de vraag om theorie als kritiek hierop naar voren kwam. Het gevolg is geweest dat men wel af en toe theoretiseerde aan de periferie van het begrip, maar niet over het begrip en de verschijnselen zelf. Zo wordt in een der eerste studies in deze benadering een rijtje namen genoemd waartoe o.m. behoren Marx, Fromm, Freud en Hegel. Vervolgens wordt geconstateerd dat „vervreemding” en anomie niet met elkaar verward mogen worden, ook al zijn er correlaties te vinden. Een argumentatie voor deze uitspraak in theoretische zin wordt niet gegeven. Volgt in de tekst het gedeelte „methode” waaraan de meeste aandacht wordt besteed. (11).

De satisfactiestudies zou men kunnen beschouwen als de voorloper van, of als de meest extreme variant van het „vervreemdingsonderzoek”. In feite is de traditie van het werksatisfactieonderzoek voortgezet sedert de inbreng van de „human relations” benadering in de organisatiesociologie. Ook al zetten vele vervreemdingsauteurs zich af tegen dit onderzoek omdat vervreemding voor hen iets anders betekent dan zuivere arbeidsvoldoening, het empiricistische karakter van dit type onderzoek bleef bestaan. Belangrijk als de satisfactievondsten kunnen zijn, schreef Blauner: „... their face-value acceptance implies a radical empiricism that denies itself the theoretical insights of the marxian perspective”. (12). Hij heeft blijkbaar niet gezien dat dezelfde kritiek is uit te oefenen op het meeste vervreemdingsonderzoek.

Inhoud en gebruik van het begrip vervreemding zijn bij gebrek aan theoretische grondslagen in deze benadering sterk door de *empiricistische houding* bepaald.

b. Kenmerkend voor deze benadering is de behoefte aan *operationali-*

sering. Nu is dit een algemeen verschijnsel bij elk empirisch onderzoek: het vertalen van theoretische in observatietermen is een normale onderzoeksprocedure. Alleen een strikt empiricisme kan het buiten deze vertaling of indicering stellen. Maar ze gaat dan voorbij aan de syntactische betekenis van termen welke de theoretische relevantie nu eenmaal impliceert. (13). De empirisch-operationele benadering vertoont vaak de schijn van deze vertaalprocedure. Men hanteert weliswaar het begrip vervreemding als verklarende variabele voor tal van verschijnselen, zonder het begrip een theoretische grondslag te geven. Dat opent de weg voor willekeurige definiëring en willekeurige indicering, hetgeen een groot aantal vervreemdingsbetekenissen met zich mee bracht. Vooral hier is de constatering van Wentholt van toepassing, dat de sociologie slechts gebaat kan zijn bij het opvoeren van haar „systematic importance”. Werkelijke verbanden „komen pas tot stand via deze weg en de enige wijze waarop dat mogelijk is, blijkt het verplaatsen van de periode van expliciete theorievorming van de fase volgend op de systematische waarneming naar de fase voorafgaand aan de systematische waarneming” (14).

Seeman wijst op het feit dat „the idea of alienation is a popular vehicle for virtually every kind of analysis” (15). Kenmerkend echter voor Seeman's opdeling van vervreemding in vijf varianten is dat deze willekeurig blijft (zie par. 3). De systematische theorie welke hij voor zijn vervreemdingsonderzoek gebruikt, heeft niets uit te staan met vervreemding: dat begrip komt als uit het niets in de hypothesenvorming te voorschijn. Het theoretische begrip, zo kan men samenvatten, is er in sommige gevallen van de empirisch-operationele benadering wel, maar de theorie ontbreekt. Het theoretisch kader van het begrip vervreemding zelf wordt zo schijn en de operationalisering is willekeurig. (16). De theoretische term „vervreemding” wordt ingevoerd zonder analyse ervan, de definitie blijft open: op zich is dat niet bezwaarlijk, maar er is ook nog zo iets als een traditie van het begrip gebaseerd op systematische analyse.

c. Niettemin doen auteurs van deze benadering regelmatig een *beroep op die tradities*. Blauner b.v. beroept zich in het begin van zijn boek op Marx. De diverse varianten traceert hij in het werk van deze schrijver. Onmiddellijk daarop wordt gezegd dat men het in de sociale wetenschappen er wel over eens is dat vervreemding niet per sé een consequentie is van het kapitalisme, maar meer algemeen van het werken binnen grote onpersoonlijke organisaties, het kenmerk van elke industriële samenleving (17). Uit par. 1 bleek echter duidelijk dat voor Marx ver-

vreemding, ook in de vorm waarop hij dit beschreef in *Das Kapital*, in de passage over het fetisj-karakter der waren, onverbrekkelijk verbonden is met de kapitalistische productieverhoudingen. Zich beroepen op Marx als traditie (niet alleen als bron), en tegelijk vervreemding en kapitalisme loskoppelen brengt wetenschappelijke onzuiverheid met zich mee. (18). De werkelijke traditie van deze benadering is die van de burgerlijke sociologie, die van de „Entzauberung der Welt” à la Max Weber, een trend die naar voren komt in Blauner's verwijzing naar „de grote en onpersoonlijke organisaties”. Dit is een voorbeeld van *wetenschappelijke mystificatie*. Een verklaring is de toegenomen belangstelling voor Marx' Frühschritte en de er mee samenhangende wetenschappelijke mode. (19). De belangstelling voor en het zich baseren op Marx valt alleen maar toe te juichen, maar het moet niet te pas en te onpas gebeuren. Mouledos en Mouledos zeggen voor wat betreft deze zaak bij Seeman: „It would have been better for Seeman not to refer to Marx or any of the historical literature, than to do so superficially and then narrow and distort the meaning to his own purpose” (20). Een tweede verklaring voor deze onjuiste verwijzing naar de marxistische traditie ligt in de polemiek met juist het marxisme, gebaseerd op een technologisch determinisme: de gedachte dat de organisatieveranderingen en het organisatiegebeuren zijn te verklaren uit de stand van de technologie. (21). Daaruit wordt vrijwel direct de conclusie getrokken dat het niet veel uitmaakt waar men is: Amerika of Rusland - de technologische ontwikkelingswetten bepalen de situatie in beide landen. (22). Daarbij wordt vergeten dat al in het begin van deze eeuw socialistische auteurs opmerkten dat zich in Rusland een staats-kapitalisme ontwikkelde.

Dat hetgeen Marx schreef op zou gaan voor zowel het kapitalisme als het communisme is dus een foute conclusie van het technologisch determinisme omdat er in Rusland geen sprake is van communisme. Dat men op grond van dit misverstand auteurs uit een bepaalde traditie verkeerd interpreteert, is zo begrijpelijk, maar niet minder onjuist. Men had deze zaak zuiver kunnen houden door duidelijk te maken dat de werkelijke traditie van de empirisch-operationele benadering (voor zover er van theorie sprake is), die van de burgerlijke sociologie is: Weber, Durkheim en De Tocqueville. In later werk doet Seeman dit bijvoorbeeld inconsequent genoeg weer wel. Zij die zich terecht op de marxistische traditie beroepen zullen steeds de nadruk leggen op de sociale kant van de arbeidssituatie in het kader van de productieverhoudingen, en niet op de technologie. Ook burgerlijke sociologen kunnen de sociale kant bena-

drukken boven de technologische, zoals Touraine b.v. expliciet doet, maar de basis der productieverhoudingen wordt daar uit het oog verloren. In elk geval is tussen deze laatste lijn en de marxisten een discussie mogelijk: dat is niet het geval tussen een benadering die zich ten onrechte op een bepaalde traditie beroept, om vervolgens andere theorieën voor te toetsen hypothesen naar voren te halen. (23).

d. Een belangrijk onderdeel van het uitgangspunt is *de nadruk op „het persoonlijke standpunt van de actor”* in de benadering van vervreemding. Hoewel objectieve oorzaken, subjectieve gevoelstoestanden en gedragsconsequenties worden onderscheiden, legt men de nadruk bij de analyse en definiëring op de subjectieve toestanden. Dit is onder meer een gevolg van het feit dat men empirisch onderzoek bedrijft, waarbij materiaal gebaseerd is op individuele gegevens. Een tweede factor is de sociologisch-filosofische positie welke men inneemt: vervreemding is iets dat in het individu ligt. De samenleving als geheel wordt niet geanalyseerd. Deze keuze komt voornamelijk voort uit de traditie waarop deze benadering is gebaseerd, de theorie van de massamaatschappij met haar bureaucratisering, anonimisering etcetera. Deze traditie wordt o.m. gekenmerkt door het ideaal van de „persoonlijkheid” en het ontbreken van dialectisch denken (24). Een fenomenologische analyse van de relatie subject-object ontbreekt. Men beperkt zich tot het denken in termen van causale verbanden, waarbij bepaalde objectieve factoren bepaalde subjectieve consequenties hebben. Omdat de status quo wordt geaccepteerd (inclusief eventuele aanpassende „veranderingen”) wordt onderzoek pas interessant wanneer men zich afvraagt hoe het individu zich in die context „houdt”. Waar deze benadering de maatschappij neemt voor wat ze is, nemen de beide institutionele benaderingen de individuele consequenties veelal voor wat ze zijn. Interessant zou zijn om na te gaan of de diverse oplossingen van het probleem (vervreemding voorzien van een minteken) ook parallel variëren.

e. Tenslotte wordt gewezen op *het ontbreken van interesse voor de geschiedenis als context en als probleem*. Waar de meer theoretische benaderingen de geschiedenis centraal stellen, is het empirisch onderzoek vrijwel a-historisch. Het is gezien de opmerkingen in dezen over het empiricisme ook geen verrassing, maar het maakt de beperkingen welke naar voren zullen komen begrijpelijker. (25).

3. Vervreemdingsresearch en de systematisering van Seeman

In een der eerste studies van deze benadering wordt het probleem naar voren gebracht van *de verwarring van een aantal begrippen uit de sfeer van het afwijkende gedrag*. In hoeverre vroeg Nettler zich af, is het begrip vervreemding ééndimensionaal, in hoeverre gaat dit op voor begrippen als anomie, persoonlijke disorganisatie etc.? Zonder enige theoretische reflectie wordt direct na het stellen van de vraag een schaal geconstrueerd voor „vervreemding” die later wordt gecorreleerd met andere schalen. Daarbij wordt zonder redenen één bepaald aspect als „vervreemding” genomen: „estrangement from society”. Nettler besluit tot unidimensionaliteit. (26). Diverse andere studies stellen dezelfde vraag en komen tot een gelijk of afwijkend antwoord. Dean (27) ziet eerst zijn hypothese van correlatie tussen vervreemding en andere variabelen niet bevestigd, en construeert vervolgens een schaal die afwijkt van Srole’s anomiaschaal. (28). Maar Nettler en Dean meten iets totaal anders dan „vervreemding”: enige conclusie hieruit trekken is zinloos. Wanneer Erbe dan ook constateert dat aan de schalen van Dean, Nettler en Srole één algemene oriëntatie ten grondslag ligt, die van „retraitieve vervreemding” mag dat niet opzienbarend genoemd worden: het is een tautologie omdat alle drie uitgaan van de sfeer van afwijkend gedrag. Deze gemeenschappelijke basis impliceert nog geen cenduidig begrip. (29).

Twee andere auteurs zijn van mening dat *dit probleem van de dimensionaliteit* niet alleen maar kan worden opgelost met behulp van specifieke methoden van analyse. Er moet een theoretische grondslag zijn, die ze zelf evenwel niet geven. (30). Eerder hadden ze in een studie gevonden dat een aantal aspecten van vervreemding geen enkele afhankelijkheid vertoonde, hetgeen aansluit bij Nisbets opvatting van vervreemding als een algemeen „perspectief”. (31). *Men kan dus niet besluiten tot uni- of multidimensionaliteit*: beide conclusies zouden betekenisloos zijn, omdat het vervreemdingsbegrip volkomen onbepaald is. Enerzijds worden steeds andere schalen geconstrueerd voor de meting ervan (32), anderzijds leveren gelijksoortige metingen in verschillende situaties verschillende resultaten op. (33). In de unidimensionale studies zijn verschillen in onderzoeksobject, in vooronderstelling, en in onderzoekscriteria te bespeuren, aldus Neal en Rettig.

Uit twee studies blijkt tenslotte de volkomen onduidelijkheid in deze: vervreemding, zo blijkt nu, is een „*displaced concept*”. In een toets worden

items aan een groot aantal bronnen ontleend, variërend van Marx tot Camus, en van Adorno tot Davids. Het resultaat is een aantal factoren waaruit geen enkel eenduidig vervreemdingsbegrip meer kan worden gedistilleerd. De *theorieloze factoranalyse* levert geen enkel vervreemdingsbegrip op van ook maar enige specificiteit. (34). Een correlatieanalyse van Simmons illustreert tenslotte de verwarring waarin een dergelijke discussie eindigt. Een onderzoek naar de correlaties tussen acht „personal disturbance” metingen (let ook eens op de nieuwe algemene context die er nu aan wordt gegeven) leverde de conclusie op, dat „These variables - commonly alleged to be facets of alienation - form something of a multidimensional syndrome”. Tegelijk werd een grote mate van onafhankelijkheid gevonden. (35). Er is dus *geen conclusie* hetgeen begrijpelijk is: *vervreemding als „perspectief”* hetgeen het is in deze benadering, heeft nu eenmaal *geen dimensionaliteit*. Het zo vaak overkoepelend gehanteerde begrip „vervreemding” is modieus doch betekenisloos. De onduidelijkheid komt in het werk van Seeman c.s. naar voren, ondanks zijn poging tot systematisering. Eerst worden echter nog enkele minder systematische studies genoemd met overigens hetzelfde resultaat.

In een aantal concrete studies heeft men geprobeerd met behulp van het begrip vervreemding tot resultaten te komen. In dit kader is geen plaats voor een uitvoerige behandeling. De diverse betekenissen zullen daarom alleen maar genoemd worden. Hajda definieert vervreemding als het individuele gevoel van „uneasiness” dat samengaat met uitsluiting door de samenleving. Processen van subordinatie en uitsluiting zijn de oorzaak van vervreemding. (36). Een zekere ideologische voorkeur voor de goed geïntegreerde mens is aan deze gedachtengang niet vreemd. Een soortgelijke opvatting vinden we ook terug in een studie van Rose die meent dat de leiders in een samenleving door hogere participatiegraad minder vervreemd zouden zijn dan de „massa”. Anderzijds mag men ook weer niet van een anomische of vervreemde massa spreken. Het is overigens verbluffend hoe iemand op grond van dergelijke subjectieve perceptiegegevens die „vervreemding” moeten meten, uitspraken durft te doen over machtsspreiding in de VS. De massa zou n.l. daarom niet vervreemd zijn, omdat zij gevoelens van „macht” vertoont (37).

Middleton koppelt het verschijnsel van culturele vervreemding aan escapisme: de Amerikaanse neger is van de cultuur vervreemd, maar kijkt niettemin naar de TV als vorm van escape. Zonder verder op deze problematiek in te gaan blijft een dergelijke stelling staan. Wat vervreemding

is, is onduidelijk, en het theoretische probleem wordt niet uitgewerkt: wat precies de relatie handeling-attitude is. Is de attitude vervreemd?; is iemand vervreemd wanneer handeling en attitude niet samenvallen? (38). Men kan zich ook afvragen of een negatieve attitude direct „vervreemding” impliceert. Dubin en Lafitte meenden bv. uit hun studie de conclusie te kunnen trekken, dat satisfactie geen index is voor vervreemding: „Work is simply instrumental in providing him with an income. That is, the typical worker is neither alienated nor involved; rather he is dissociated and apathetic”. (39). Eén studie stelt zich in elk geval de theoretische vraag. McLeod, Ward en Tancill constateerden dat nogal vaak „personal maladjustment” gelijk wordt gesteld met vervreemding: dat wijkt vlg. hen volkomen af van de traditie van het begrip als maatschappelijke conditie met eventuele persoonlijke desillusies ten aanzien van bepaalde maatschappelijke instituties. Maar door een schaal te construeren op basis van Srole, Dean, Middleton en Neal en Rettig wordt op de problematiek verder niet kritisch ingegaan. (40). Men bespeurt dus de problematiek, komt zelf tot de constatering van datgene wat Etzioni later theoretisch „inauthenticity” gaat noemen (41), maar staat dan stil.

Miller tenslotte heeft de relatie autonomie-controle in de werksituatie in verband gebracht met vervreemding. Vervreemding zou geassocieerd zijn met de graad van de organisationele controle. Hij maakt zelf onderscheid tussen verschillende typen werkers die naar verschillende typen autonomie streven en daardoor verschillende graden van vervreemding in diverse situaties ondergaan. Daarmee noemt hij als belangrijke theoretische variabele de referentiegroep, maar hij laat verder vervreemding voor wat het is: en wat het is blijft onduidelijk. Ook het onderscheid tussen intrinsieke en extrinsieke oorzaken van vervreemding in het werk is van belang maar blijft onuitgewerkt. (42).

Samenvattend kan men nu zeggen: De genoemde studies illustreren de gebreken van de empirisch-operationele benadering, maar zij bevatten tevens problemen die nog uitgewerkt kunnen worden. Slechts enkele auteurs hebben zich systematisch beziggehouden met het begrip, en met name is dat het geval met Seeman. Vervreemding is voor *Seeman* het centrale thema in de sociologie: het verdient volgens hem daarom enige ordening. De gedachte van Nisbet dat *vervreemding* meer een algemeen sociologisch perspectief is dan een specifiek begrip staat daarmee aan het begin van al zijn werk. Er worden vijf varianten geformuleerd, welke

logisch van elkaar zijn te scheiden, hoewel ze alle worden gedefinieerd vanuit het persoonlijke standpunt van de actor, „that is alienation is here taken from the social-psychological point of view”. (43). Machteloosheid als eerste variant stamt volgens Seeman uit het begrippenapparaat van Marx. (44). Weber breidde de betekenis uit door het uit de strikt economische sfeer te halen, en als zodanig is het in de hedendaagse literatuur het meest gebruikte vervreemdingsbegrip, aldus Seeman. Hij definieert het als „The expectancy or probability held by the individual that his own behavior cannot determine the occurrence of the outcomes or reinforcement he seeks.” (45). Het begrip moet onderscheiden worden van de objectieve situatie, van het oordeel van de waarnemer, en van de discrepantie tussen controleverwachtingen en -verlangens van de actor. Het is verder beperkt tot controle over sociopolitieke gebeurtenissen, waardoor het niet zo ruim genomen is, dat het eerder „a matter of fiat than fact” is.

Als tweede variant onderscheidt Seeman betekenis- of zinloosheid, waarbij wordt teruggegrepen op Mannheim's opmerking over de toename van de functionele rationaliteit en de parallele afname van de substantiële rationaliteit. Het is „a low expectancy that satisfactory predictions about future outcomes of behavior can be made”. (46). Als derde variant wordt genoemd normloosheid, lijkend op de anomieconceptie van Durkheim en Merton, en omschreven als „a high expectancy that socially unapproved behaviors are required to achieve given goals”. Deze drie varianten zijn logisch onafhankelijk van elkaar: verwachting en begrip van uitkomsten van gedrag hoeven niet tegelijk aanwezig te zijn; ook normloosheid loopt niet parallel met de eerste twee varianten. (47). Als vierde variant noemt hij eenzaamheid of isolatie, niet te verwarren met gebrek aan sociale aanpassing. Verwezen wordt naar Nettlers studie en de omschrijving luidt dan „the low reward value to goals or beliefs that are typically highly valued in the given society”. Ook deze variant is logisch onderscheiden als een combinatie met Mertons innovatie en rebellie mogelijk. Tenslotte noemt Seeman als vijfde variant de zelfvervreemding, waarbij wordt opgemerkt dat het problematisch is waarvan de persoon precies is vervreemd. Het spreken over de ideale mens is retorisch; het streven moet zijn het begrip tot empirische proporties te reduceren, overigens het grondmotief bij de formulering van alle varianten. Op grond van Marx' verlies van intrinsieke betekenis van het werk wordt deze variant nu gedefinieerd als werkvervreemding, dat is als „the degree of independence of the given behavior upon anticipated future

rewards" (48). Er is sprake van *systematisering* maar het is de vraag of het een *systematische theorie van vervreemding* is. Het lijkt veel meer op een thematische behandeling van enkele sociaalpsychologische verschijnselen, en het is zeker dat Seeman tenslotte met recht concludeert dat er een theorie „ten grondslag ligt” aan deze systematisering, een theorie over waarden, gedrag en verwachtingen. (49). Het lijkt veeleer een theorie te zijn die er achteraf is bijgehaald, en die bepaalde begrippen impliceert waaraan men wel de naam vervreemding kan geven, maar die niettemin aparte sociaalpsychologische verschijnselen behelzen. Het uitgangspunt in Nisbets opvatting van vervreemding als perspectief bevestigt dit vermoeden.

De theorie welke nu ten grondslag zou moeten liggen aan de vervreemdingsvarianten bestaat uit twee componenten. De belangrijkste is de *sociale leertheorie* van J. B. Rotter, omdat deze in de gegeven definities op de voorgrond treedt. Deze theorie gaat er van uit dat gedrag principieel een functie is van (1) de verwachting of waarschijnlijkheid dat een bepaald gedrag een bepaald resultaat zal hebben, en van (2) de waarde die het resultaat voor de persoon heeft. Zoals duidelijk keerden beide componenten terug in de Seeman-varianten. Beide variabelen zouden echter een onafhankelijk effect hebben, hetgeen tevens voor Seeman de eerste te toetsen hypothese vormt. (50).

Met name de *machteloosheidsvariant* wordt in het werk van Seeman gebruikt omdat deze vooral het sterkst aansluit bij deze sociale leertheorie. De idee van de interne versus de externe controle is hier van groot belang. Het paradigma in de meeste mens- en dierstudies van het leren gaat impliciet uit van de externe controle, aldus Rotter, dat wil zeggen: het succes van het subject is toe te schrijven aan de controle welke is vervat in het experiment. Er zou volgens deze theorie echter een belangrijk verschil in leren waargenomen kunnen worden indien de interne controle wordt ingevoerd: de verwachting van het individu van controle over de situatie door *hemzelf*. In experimenten waarin beide elementen werden vergeleken bleek dat het individu minder leert in een situatie welke wordt bepaald door toevalscontrole (nadruk op geluk hebben), dan in eentje bepaald door zelfcontrole (nadruk op vaardigheid) (51). Een dergelijke theorie past in de traditie van de sociale leerpsychologie welke zich bezig houdt met opvattingen van het individu over causaliteit en de „locus of control”. Heiders theorie over de fenomenale causaliteit welke aangeeft dat personen eerder worden gezien als oorzaak dan structuren is hiervan een voorbeeld. (52). Deze proble-

matiek is impliciet of expliciet doorgedrongen in een tweede theorie-terrein, dat ook bij Seeman een grote rol speelt: *de massa-maatschappijtheorie*. De massamaatschappij wordt volgens deze theorie gekenmerkt door lage controle over het eigen lot, afhankelijkheid van specialisten, bureaucratische gezagsrelaties, en het verlies van gemeenschapsbanden. De burgerlijke variant van vervreemding sluit hier onmiddellijk bij aan en de consequentie van apathie is een thema van onderzoek geworden. (53). *Combinatie van beide theorieterreinen* levert bij Seeman het volgende op. Het sociale leren zou beïnvloed worden door de machteloosheid welke ontstaat onder mensen als gevolg van het rationaliseringsproces. Wie zich machteloos voelt zou minder goed informatie verwerken welke controlerelevant is; een hypothese die Seeman gaat toetsen. De onderliggende gedachte is hierbij dat een evolutie in de maatschappijstructuur individueel-psychologische vervreemdingseffecten oproept, welke op hun beurt gedragsconsequenties hebben. Men vindt dit terug in een overzicht van Seeman van zijn werk. (54).

<i>Evolutie van sociale structuren (A)</i>	<i>Vervreemdingsvarianten (B)</i>	<i>Gedragsconsequenties (C)</i>
(1) Van verwantschapsrelaties naar onpersoonlijke relaties	machteloosheidsgevoel	politieke passiviteit
(2) Van traditie naar secularisatie	zinloosheidsgevoel	afkeer van het werk
(3) Van homogeniteit naar heterogeniteit	normloosheidsgevoel	vijandigheid jegens minderheden
(4) Van stabiliteit naar mobiliteit	waardenvreemdheidsgevoel	psychische stoornissen
(5) Groei van de omvang der maatschappij	zelfvervreemding	verminderd leer- vermogen

In de evolutie van de maatschappijstructuur ontstaan persoonlijkheidskenmerken die of voor het individu (resp. 1 en 3) of voor de maatschappij negatieve consequenties hebben (resp. 2, 4, en 5). Uit het schema vloeien twee belangrijke hypothesen voort: (1) vervreemding, in welke variant ook, heeft een algemeen effect op het gedrag van mensen in andere situaties dan waarin de vervreemding ontstond ($B \rightarrow C$); (2) Bepaalde lidmaatschappen van groepen vormen een trait d'union tussen

individu en samenleving, dat de vervreemding matigt ($A \rightarrow B$). De eerste hypothese noemen we met Seeman de *generalisatie-hypothese*, de tweede de *middelingshypothese*. In de volgende paragraaf volgt toetsing van de hier geformuleerde veronderstellingen. (55).

4. Seeman's resultaten

In volgorde zullen behandeld worden: de hypothesen van algemene aard, de hypothesen betreffende de relatie B-C (generalisatiehypothese en de hypothese betreffende interne controle en controlerelevant leermateriaal), en de hypothese betreffende de relatie A-B (de middelingshypothese). Dit is in overeenstemming met de historische volgorde.

a. In een studie van een verbeteringsgesticht constateert Seeman dat de „gezetten tijd” als factor in de *voorspelling van leergedrag* ten aanzien van materiaal dat betrekking had op invrijheidsstelling van geen belang was. Dat riep tegen de achtergrond van bestaand materiaal vragen op: „doing time” bleek in diverse gevangenisstudies van veel belang. (56). Hij moest daarom een tweede variabele in de studie opnemen, de *prisonisatiecurve* van Wheeler, welke attitude- en gedragwijzigingen voorspelt van gevangenen in drie fasen van hun gevangenisbestaan. (57). Voor vervreemden bleef de leerscore voor *controlerelevant materiaal* gelijk in de drie fasen van Wheeler. Zij die zich niet machteloos (vervreemd) voelden scoorden het laagst wanneer ze nog de lange tijd „zitten” voor de boeg hadden. Een zelfde resultaat leverde de invoering van de variabele waardering van rehabilitatie door de „inmates”.

Seeman trekt hieruit de *conclusie* dat Rotters beide variabelen van verwachting en „reward value” een onafhankelijk te meten effect hebben op het leergedrag van mensen in een repressief instituut. (58). In een tweede studie wordt dit resultaat in een totaal andere omgeving nogmaals bevestigd. In een studie in Malmö (Zweden) werd onderscheid gemaakt tussen waardering van „expertcontrole” en het gevoel van machteloosheid dat de mensen hadden. Beide scores correleerden nauwelijks met elkaar, terwijl ze een effect hadden op het leergedrag. (59). Men mag hieruit de conclusie trekken dat Rotter's uitgangspunt in verschillende sociale situaties werd bewezen.

b. In een studie over werkvervreemding (of zelfvervreemding, de vijfde

variant) komt Seeman over het *generalisatieprobleem* te spreken: is het effect van vervreemding, opgedaan in de werksfeer zodanig dat het ook buiten die werksfeer gevolgen heeft? De achtergrond hierbij vormt een serie veronderstellingen. Zonder beslissingsbevoegdheid op het werk zou men zich machteloos voelen en als gevolg van de betekenisloosheid van het werk wordt gezocht naar extrinsieke statussymbolen. Het geheel wordt begeleid door frustraties en een anomische kijk op het bestaan, dat voert tot een *algemene* apathie (60).

De via genoemde negatieve kwaliteiten van de werksfeer gemeten vervreemding wordt gecorreleerd met algemeen gevoel van machteloosheid, politiek bewustzijn en enkele andere variabelen. De werkvervreemding bleek niet geassocieerd te zijn met machteloosheid, terwijl deze machteloosheid wel intercorreleerde met de verschillende andere metingen. Deze conclusies werden bevestigd na controle van enkele van te voren ingevoerde mogelijke tussenvariabelen zoals leeftijd, opleiding, inkomen e.a. De generalisatiehypothese wordt hiermee ter discussie gesteld. (61).

Seeman meent op grond van deze resultaten te moeten concluderen dat de *marxistische theorie* met haar algemene reïficatie-opvatting niet opgaat en dat tevens de massamaatschappij-theorie met haar algemene apathie-stelling niet sluit. Aan deze beide theorieën liggen een drietal motivationele principes ten grondslag: de principes van frustratie-agressie, van substitutie, en van het sociale leren, hetgeen met name de generalisatiehypothese impliceert. Blijkbaar, zo stelt Seeman, op grond van de resultaten, besteden beide theorieën niet genoeg aandacht aan sociaal-psychologische subtiliteiten. De mens is in staat het op een accoordje te gooien met zijn omgeving, zoals inderdaad ook uit andere studies bleek. (62). Seeman komt echter nergens tot de veronderstelling dat de vervreemdingsopvattingen van de beide theorieën wel eens kunnen verschillen en dat zijn metingen op hun beurt wel eens weinig te maken zouden kunnen hebben met deze beide opvattingen. Dat is iets wat nog aandacht zal verdienen. (63).

Erbes werk ondersteunt de algemene empirisch-operationele conclusie van Seeman dat vervreemding niet algemeen gerelateerd is met politieke apathie. Socio-economische status en involvering in organisaties bleken belangrijker antecedenten van politieke participatie, terwijl vervreemding nauwelijks als voorspeller kon worden aangemerkt. De analyse suggereert zelfs dat politieke apathie en „vervreemding” *beide* gevolg zijn van socio-economische status en organisationele activiteit. (64). Ook Dean vond geen positieve correlatie tussen machteloosheid, normloos-

heid, sociale eenzaamheid en politieke apathie. (65). Een duidelijker bewijs voor het niet opgaan van de generalisatiehypothese ligt echter in de te volgen bespreking van de resultaten m.b.t. de leerhypothesen: door te veronderstellen dat vervreemding (machteloosheid) een specifiek effect zou hebben, impliceerde Seeman reeds de afwezigheid van generalisatie!

In een studie van ziekenhuispatiënten wordt door Seeman en Evans gezocht naar de response van het individu op ervaren machteloosheid, naar „the individual knowledge and his behavior reflecting that knowledge”. De grondgedachte is dat alleen voor de zich niet machteloos voelende patiënt (niet-fatalist) informatie over het ziektebeeld en verloop van belang is. (66). De „niet-vervreemden” bleken meer kennis te bezitten omtrent hun ziekte, terwijl de stafbeschrijvingen de gedragsmatige kant onderschreven. (67). De dissatisfactie (attitudinaal aspect) van niet-vervreemden met de gebrekkige informatieve situatie in het ziekenhuis, bleek tenslotte groter dan bij de vervreemden.

De vraag werd met grote precisie gesteld in de studie van een verbeteringsgesticht: het onderscheid tussen wel- en niet-controlerelevant materiaal werd duidelijk gemaakt. De hypothese impliceerde dat er wél verschil zou bestaan tussen „vervreemden” en „niet-vervreemden” in het leren van controle-relevant materiaal (m.b.t. de invrijheidsstelling) en *niet* in het leren van niet-controlerelevant materiaal (politieke kennis). De hypothese werd bevestigd. (68). In een studie in een minder specifieke context dan het ziekenhuis en het gesticht werd de hypothese nogmaals bevestigd, zij het dat hier verband bleek te bestaan met de te bespreken middelingshypothese. (69). In een studie welke op hetzelfde Zweedse materiaal is gebaseerd, constateerde Seeman hetzelfde, al werd hier de voorspelling t.a.v. het gedrag niet bevestigd. Dit was echter mede toe te schrijven aan de ruwheid van de test: dit resultaat is ook te interpreteren als opnieuw een ontkenning van de generalisatiehypothese. (70). De conclusie is dat de *generalisatiehypothese niet, de leerhypothese wel* werd bevestigd.

c. *De middelingshypothese* komt voor het eerst naar voren waar er op wordt gewezen, dat voor de *massa-maatschappij-theorie* de organisatie wordt gezien als „mediating between individual and state” waardoor ze ontwikkeling van vervreemding tegengaat. Er is echter ook een tegenovergestelde theorie die uitgaande van een elitistische interpretatie van de moderne maatschappij stelt dat door het steeds groter worden van de or-

organisaties en door het bureaucratiseringsproces deze organisaties het hun toegeschreven effect verliezen. (71). Seeman en Neal sluiten zich bij de eerste opvatting aan en stellen: „We expected members of a work-based formal organization to exhibit less powerlessness than individuals without an organization to speak for them in the crucial area of occupation”. Verstorende variabelen konden zijn: intergeneratie-mobiliteit (vergroting van machtsgevoel) en „achievement motivation” (nadruk op individuele stervelingen) (72).

Het gemeten verschil in machteloosheid bleek een „pooled motivational and structural effect” te zijn: „vervreemding” levert niet-lidmaatschap op, en niet-lidmaatschap levert „vervreemding” op. (73). De voor spelde verschillen in machteloosheid zijn het grootst onder mobiliteitsgeoriënteerde arbeiders, terwijl het patroon precies *omgekeerd* lag onder de specifieke groep van niet- „achievement oriented white collar workers”. Daar troffen de auteurs namelijk een koppeling van lidmaatschap en hoge machteloosheid aan. De verklaring die er voor wordt gegeven wijst in de richting van een andere vervreemdingsvariant: de zelfvervreemding. Het zou gaan om de betekenis die men aan de organisatie geeft: statusoriëntatie zou gekoppeld zijn aan de organisatie-om-iets-te-doen, niet statusoriëntatie aan een instrumentele opvatting ervan. (74).

Elders vond Seeman matige, maar consistente negatieve relaties tussen invoering in de organisatie en machteloosheid in algemene zin, hetgeen de hypothese bevestigde. (75). Er werd een verband gevonden tussen machteloosheid en ongeïnteresseerdheid in controle-relevante kennis, dat was terug te voeren op het niet-lidmaatschap van organisaties. Voor niet-controle-relevante informatie bleek het lidmaatschap geen gevolgen te hebben. Seeman concludeert dat de structurele factor een specifieke is. (Van belang voor de volgende discussie is hier te vermelden dat in deze studie over de hele linie negatieve correlaties werden gevonden tussen de „waargenomen invloed op organisatie-aangelegenheden” en „machteloosheid in het algemeen”). Seeman en Evans vonden dat de beroepsge-meenschap ook matigend werkt op machteloosheidsgevoelens: een bevestiging van de hypothese dus. (76).

Pearlin, uitgaande van een engere definitie van werkvervreemding dan Seeman, komt tot de volgende conclusie: „Alienation occurs less among those who have established extrawork relations with fellow workers and this was found to be especially true when friends are part of the same face-to-face workgroup”. Ook bleken groepswerkers minder vervreemd

te zijn dan individuele werkers. (77). Evenals bij Seeman en Evans gaat het hier om de beroepsgemeenschap. Ingaande op deze „lead” van Pearlin vindt Seeman in een studie echter dat het effect van involvering in de werkgemeenschap niet substantieel is. (78).

De zaak ligt dus onduidelijk: voor de machteloosheidsvariant werd de hypothese min of meer bevestigd met modificaties betreffende zelfvervreemding en een specificatie van het machteloosheidsbegrip. Voor de werkvervreemding in de later genoemde studies wordt de middelingshypothese niet bevestigd. Elders vond Seeman al dat het zelfvervreemdingsbegrip niet opleverde wat hij had verwacht. (79). Bij de meest centrale hypothese van Seeman's werk is de onduidelijkheid het grootst. In een systematische theorie dient deze problematiek aandacht te krijgen. Opgemerkt kan worden dat bij definiëring van vervreemding in isolatietermen zoals bij Hajda en Nettler b.v. de middelingshypothese een tautologie wordt. Seeman deed dit niet maar *zijn* resultaten zijn onduidelijk. In de discussie wordt hierop ingegaan.

5. Discussie en kritiek

Seeman's werk is naar voren gehaald omdat het de enige systematische lijn in de empirisch-operationele benadering is. De kritiek op zijn werk is daarom des te interessanter. Een belangrijk bezwaar tegen zijn uitgangspunt in de vijf varianten is, dat dit in feite *geen systematische maar een thematische ordening* is. (80). Veel auteurs hebben echter Seeman's ordening geaccepteerd, waardoor kritische bezinning op dit punt uitbleef.

Een belangrijk gebrek van de ordening is, dat ze niet toestaat dat een veelheid van vervreemde mensen nog steeds vervreemd zou zijn in situaties waarin controle, betekenis, normen, etc., gegeven zijn. Een belangrijk stuk vervreemdingsliteratuur constateert juist dat dit verschijnsel bestaat in situaties waarin ideologieën centraal staan die met grote zekerheidspretentie het gedrag van mensen voorspellen: veel intellectuelen voelen zich vervreemd in een omgeving van determinisme. Even de inhoud die Feuer aan vervreemding geeft daargelaten, is zijn nadruk op een systematische inhoudsbepaling van belang. (81).

Een nog belangrijker bezwaar volgens Marvin Scott is dat Seemans ordening een *ad hoc opsomming* is. Waarom zijn het precies vijf varianten? Het is niet onmogelijk om een lijstje van b.v. vijftig vervreemdingsvarianten te maken, indien men alle synoniemen welke men zo voor en

na voor vervreemding heeft gebruikt in hun nuances uitwerkt en onder één begrip samenvoegt. Men raakt dan in de situatie van de instinct-psychologen die elke bezigheid aan een instinct toewezent. (82). Vidal heeft een soortgelijk bezwaar geformuleerd, waar Amiot en Touraine het niet mee eens zijn. De laatsten vergeten echter dat Seeman weliswaar uitgegaan mag zijn van een bepaalde systematische theorie in zijn werk maar dat dit niet een systematische theorie van het verschijnsel *vervreemding* is. En dat is de kern van het genoemde bezwaar m.i. (83). Seeman c.s. maken met hun empirisch operationele benadering onvoldoende scheiding tussen het sociale en het psychologische niveau van vervreemding. Seeman, en ook iemand als Davids, zien vervreemding als de cognitieve en emotionele conditie van het individu zonder systematische relatering van het gegeven aan de sociale en normatieve context. Een onmiddellijk daarmee samenhangend bezwaar volgens Barakat is dat geen scherp onderscheid wordt gemaakt tussen bronnen van vervreemding, vervreemding zelf en de consequenties. Vaak worden deze fasen als afzonderlijke varianten van vervreemding beschouwd, eventueel gekoppeld aan een cognitieve conditie. (84). Een belangrijke oorzaak van deze gebreken ligt in het feit dat deze benadering put uit de onsystematische andere benaderingen van vervreemding (85) en uit de twee tradities, zonder systematische verschillen te verwerken. Een systematische theorie mag deze fout niet maken. Vooral voor een sociaal-psychologische reductie dient opgepast te worden, en tegenover Seemans opmerking dat de marxistische en de maatschappijtheorie te weinig aandacht aan sociaal-psychologische subtiliteiten besteden, komt nu van de meer systematische theorie het bezwaar dat Seeman te weinig aandacht besteedt aan het procesmatige karakter van het vervreemdingsverschijnsel, en aan het onderscheid vervreemding als sociale situatie en vervreemding als bewustzijnsinhoud. De sociale context wordt zo gereduceerd tot afzonderlijke elementen: de systematische eenheid wordt uit het oog verloren. (86). De nadruk op bewustzijnstoestanden van Seeman en Blauner impliceert een verwaarlozing van het proceskarakter en ontkenning van de opvatting dat de verenigbaarheid van waardenoriëntatie en verwachtingen met betrekking tot de werksituatie slechts één determinant is (87).

Het *fragmentatie-effect* v.w.b. de *socio-economische structuur* onderscheidt de empirisch-operationele benadering van de beide institutionele benaderingen. Daar staan de eenheid en de eventuele breuken daarin op de voorgrond. Kon merkt scherpzinnig op dat psychologische reductie de schijn van precisie en afbakening oplevert: schijn omdat het vervreem-

dingsconcept zo een duplicatie wordt van gangbare sociologische begrippen als anomie, onaangepastheid etc., en schijn omdat het de socio-heterogene verschijnselen onder één term probeert te vangen. Tenslotte is het vervreemdingsconcept dat voorbijgaat aan het contradictoire karakter der socio-economische structuur conservatief. (88). De suggestie van Dean dringt zich op het hele vervreemdingsbegrip aan de kant te zetten. (89). Het is nu eenmaal zo dat talrijke studies verschijnen met vervreemding als begrip, zonder dat dit begrip duidelijk is. Er verschijnen echter ook grondige studies die zaken bestuderen waar de empirisch-operationele benadering het begrip vervreemding zou gebruiken, zonder dat het begrip in *die* studies voorkomt. Philipsen schrijft bv. een heldere studie over ziekteverzuim zonder het begrip te noemen: wel komen allerlei scherp gedefinieerde variabelen als arbeidsintensiteit, technologische gebondenheid, delegatiegraad, autonomie e.d. naar voren. (90). Men kan ook de diverse begrippen van Seeman blijven gebruiken zonder dat het woord vervreemding nog wordt genoemd. Een andere weg is zowel de begrippen van Seeman te bewaren als een poging te doen om na te gaan of uit een systematische theorie zo iets als een zelfstandig vervreemdingsbegrip naar voren komt. De (economisch)-institutionele benadering biedt hiervoor zeker perspectieven. De andere weg is het verdwijnen van het begrip vervreemding uit de sociologische ether, omdat duidelijk is geworden dat de begripsverwarring met haar blijven alleen maar kan toenemen. Dit afgezien nog van de kritiek die men kan hebben op de technische procedures van Seeman c.s. (91).

In antwoord op het verwijt van *schaal-idiotisme* en *psychologisch reductionisme* van Mouldos en Mouldos zegt Seeman dat zijn Zweedse gegevens het bewijs leveren voor het bestaan van twee aparte sferen van controle: persoonlijke controle over eigen levenskansen en sociale controle over politiek-nationale zaken. (92). Toch blijft de vraag bestaan wat bij Seeman nu precies controle inhoudt. Tijdens de bespreking van de middelingshypothese kwamen we er al op: in de bewuste studie blijkt uit één van de staten dat de variabelen „perceived influence that members have on organisational affairs” en „algemene machteloosheid” gemeten volgens een forced choice schaal, negatief met elkaar correleren. (93). De negatieve correlatie gaat op voor zowel hand- als niet-handarbeiders. Een dergelijke vondst (twee controle-variabelen die negatief correleren) mag vreemd genoemd worden; vreemd is ook dat Seeman hier helemaal niet op ingaat.

De allereerste studie van Seeman vraagt weer de aandacht. Zijn *machteloosheidsvariant* is onderscheiden van onder meer het gevoel van individuele discrepantie tussen ervaren macht en het verlangen er naar, zoals we zagen. Gekoppeld aan de genoemde „forced choice items” levert dit een zeer vaag begrip op. Is het niet juist het gevoel van discrepantie tussen feitelijke en gewenste controlemacht dat essentieel is voor machteloosheid als vervreemding? De definitie van machteloosheid als indicator van de realiteit van een sociale situatie (hier: van vervreemding) moet uit gaan van de actor en zijn „praxis”. (94). De indicator moet niet het concept tonen maar juist het omgekeerde dient het geval te zijn. De theoretische context van een begrip is bepalend voor de waarde ervan en verwijst naar de indicatoren welke van belang zijn. Dat impliceert dat ook zo iets als een indicator van „ont-vervreemding” naar voren zal moeten komen. Bij Seeman is hiervan geen sprake: alleen het gevoel is indicator. En, aldus Vidal, hoe meer men zich van de eigenlijke zone van de actor vandaan begeeft, des te sterker wordt het begrip controle een mystificatie. Het is merkwaardig dat Seeman niet op die gedachte is gekomen naar aanleiding van het eigen empirische werk. Begrippen als autonomie en zelfbeheer dringen zich daaruit op. En wanneer hij constateert dat de generaliseringshypothese niet wordt bevestigd als gevolg van zo iets als „the coming to terms with the situation” welke geen autonomie verleent, ligt de gedachte voor de hand vervreemding te situeren in het spanningsveld tussen handelen en denken, daad en attitude, feit en wens. (95). Machteloosheid in concrete zin komt slechts naar voren in verband met de technologische druk der automatisering. Maar het begrip machteloosheid houdt nog wel wat meer in dan „reacting to the rhythms of technology rather than acting in some independent or autonomous manner”. (96). De enige concrete vraag die Seeman stelt, „How much control do you have over the work pace of your job?” lijkt weinig te maken te hebben met vervreemding en alles met Taylors tijdsanalyses van de arbeidstaak. (97). Gordon heeft machteloosheid overigens in deze concrete betekenis van handelingsbegrip genomen. Het escapisme van de Black Muslims die op grond van hun machteloosheid in deze zin segregatie bepleiten verwijst duidelijk naar het genoemde spanningsveld. (98).

Aan Seemans analyses en die van de empirisch-operationele benadering ligt een *a-dialectische positie* ten grondslag, die individu en samenleving tegenover elkaar opstelt zonder tot een synthese te komen. Dat verklaart misschien ook het statistische van de vervreemdingsvarianten en

het ontbreken van een procesmatige analyse van vervreemding. Het is tevens de oorzaak van het voorbijgaan aan het spanningsveld tussen handelen en denken als eventuele grondslag van vervreemding, zoals dit probleem in de marxistische traditie (zij het niet volkomen duidelijk) al naar voren kwam. Daarbij komt ook nog dat machteloosheid steeds algemeen wordt gebruikt („forced choice items” van vage aard) en niet wordt betrokken op specifieke uren. (99).

Tenslotte ligt aan de analyses van Seeman een vooroordeel ten grondslag dat stamt uit de burgerlijke traditie van de massa-maatschappijtheorie. Het zich verwijderen van de zone der directe handeling levert het gevaar dat men de feitelijke controlemacht gaat verdoezelen. Het mystificerende element waarop Vidal al wees ligt in de er achter liggende *ideologie van de homo democraticus*, de ideologie van de controle. Deze ideologie gaat er van uit dat de burger „zijn wereld controleert” indien hij zijn directe omgeving onder controle heeft, of althans het gevoel heeft dat hij dit doet. (100). Dát is de achtergrond van Seemans onderscheid tussen machteloosheid en het gevoel van discrepantie tussen feitelijke en gewenste controlemacht. Dáár hangt ook de nadruk van onderzoekers als Blauner en Seeman op de controle over het technische proces mee samen. De idee dat het wel eens zou kunnen gaan om de sociale controle over de organisatie en de producten van die organisatie ligt zo buiten hun gezichtsveld. Merkwaardig is dat de burger-socioloog Seeman dit niet ziet, terwijl een andere burger-socioloog, Touraine, al lang geleden wees op de paradox dat door de toename van de technologische productie de sociale organisatie van die productie steeds belangrijker werd. (101).

Noten

1. cf. A. Gehlen, „Ueber die Geburt der Freiheit aus der Entfremdung”, in: *Studien zur Anthropologie und Soziologie*, 1963, p. 234-235.
2. E. Bloch, *Subjekt-Objekt, Erläuterungen zu Hegel*, 1962 ed., p. 41-42, p. 61; Hegel, G.F.W., *Phänomenologie des Geistes*, 1970, Ullstein ed., p. 21.
3. Hegel, o.c., p. 22; Marcuse, H., *Reason and Revolution*, 1964 ed., p. xiv; K. Marx, „Nationalökonomie und Philosophie”, in: *Frühschriften*, ed. Landshut 1953, p. 225-270.
4. cf. *Das Kapital*, deel I, ed. 1947, p. 76-90, ook *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, ed. 1970; vergelijk verder voor behandeling van vervreemding bij Marx: Popitz, *Entfremdete Arbeit*, 1953; Lukacs, *Der Junge Hegel, über Beziehungen von Dialektik und Oekonomie*, opgenomen in Hegel, ed. 1970; P. Berger and S. Pullberg, „Reification and the sociological critique of consciousness,” in *History and theory*, IV (1965).

5. cf. H. P. M. Goddijn, *Het functionalisme in de sociologie*, 1963, p. 33 ff; N. S. Timash-eff, *Sociological Theory, its nature and growth*, ed. 1965, p. 107, p. 110 ff.
6. cf. K. Popper, *De vrije samenleving en haar vijanden*, vert. 1950, deel II hst 14.
7. *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1964 ed., p. 317 ff; zie ook zijn analyses van de ontwikkeling van de staatsmacht en van het economische leven.
8. in: Coser and Rosenberg, *Sociological Theory*, ed. 1964, p. 472 f.; hier wordt nog de mogelijkheid gezocht „er wat tegen te doen”; de overige analyses zijn echter zo „dwingend” dat het fatalisme toch vooropstaat.
9. cf. R. F. Beerling, *Wijsgerig-sociologische verkenning I*, p. 110 f.
10. bespreking van deze benaderingen maakt deel uit van een groter werkstuk dat nog in statu nascendi is.
11. Nettler, G., „A measure of alienation”, in: *ASR* 22, 1957, pp. 670-677.
12. Blauner, R., *Alienation and Freedom, the factory worker and his industry*, 1964, p. 4; ook Idem, „Work satisfaction and industrial trends in modern society”, in: W. Galenson and S. M. Lipset eds., *Labor and trade unionism*, 1960, pp. 339-360.
13. Vercruysse, E. V. W., *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*, 1966, 2e dr., p. 144 f.
14. Wentholt, R., „Grondproblemen der sociale wetenschappen”, in: *Grondslagen van het wetenschappelijk denken*, 1970, p. 115.
15. Seeman, M., „On the meaning of alienation”, in: Coser and Rosenberg, *Sociological theory, a reader*, 1964, p. 526.
16. cf. ook A. G. Neal and S. Rettig, „On the multidimensionality of alienation”, in: *ASR* 32, 1967, p. 55.
17. Blauner, 1964, p. 1-3.
18. cf. Kon, I., „The concept of alienation in modern sociology”, in: *Marxism and sociology*, ed. P. Berger, p. 153.
19. cf. Barber, B., „The functions and dysfunctions of „fashion” in science: a case for the study of social change, in *M & M* 1968, nov./dec., p. 501-514.
20. J. C. and E. C. Mouledos, „Criticism of the concept of alienation”, in: *AJS* jul. LXX (1964), p. 78-82; zowel wat betreft S's verhaal over machteloosheid als dat over zelf-vervreemding is deze kritiek gerechtvaardigd, Seeman, o.c., 527-528, ook par. 12.4 e.v.
21. cf. Smith, M. A., „Process technology and powerlessness”, in: *Br. J. of Sociol.* 19 (1968) pp. 82-83.
22. cf. J. F. Galbraith, *The new industrial state*, 1968 ed. p. 19 en hst. II.
23. cf. Almasi, M., „Alienation and socialism”, in: *Marxism and Alienation*, 1965, ed. H. Aptheker, p. 125-143; A. Touraine, *l'Evolution du travail ouvrier aux usines Renault*, vert. in: L. R. Walker, *Modern technology and civilisation*, 1962, pp. 430 ff.
24. cf. Ferber, Chr. von, *Freiheit und Entfremdung: zur Situation des Menschen in der technischen Zivilisation*, bron lichtdruk SIL 15-6-1965 RB/TM.
25. cf. Wright Mills, C., *The sociological imagination*, vert. 1963, m.n. hst. VIII.
26. Nettler o.c., p. 672.
27. D. G. Dean, „Alienation and political apathy”, in: *Social Forces*, 38 (1960), p. 188, p. 195; en Dean, „Alienation, its meaning and measurement”, in: *ASR* 26 (1961) p. 756, p. 758.
28. L. Srole, „Social integration and certain correlaries; an exploratory study, in: *ASR* 21 (1956), pp. 709-716.

29. W. Erbe, „Social involvement and political activity, a replication and elaboration”, in: *ASR* 29 (1963), p. 206 noot.
30. A. G. Neal and S. Rettig, „On the multidimensionality of alienation, in: *ASR* 32 (1967), p. 61-62.
31. A. G. Neal and S. Rettig, „Dimensions of alienation among manual and nonmanual workers”, in: *ASR* 28 (1963), p. 599-608.
- 32 cf. bv. voor een strikt psychologische meting, A. Davids, „Alienation, social apperception and egostructure”, in: *J. of Consult. Psych.* 19 (1955), p. 21-27.
33. J. P. Clark, „Measuring alienation within a social system”, in: *ASR* 24 (1959), p. 849-852.
34. cf. E. L. Struening and A. H. Richardson, „A factor-analytic exploration of the alienation, anomia and authoritarian domain”, in: *ASR* 30 (1965), p. 768-776.
35. J. L. Simmons, „Some intercorrelations among alienative measures”, in: *Social Forces*, 44 (1966), p. 370-372.
36. Hajda, J., „Alienation and integration of student intellectuals”, in: *ASR* 26 (1961), p. 762; zie voor deze opvatting ook Nettler, o.c., p. 675; en Seeman, o.c., p. 533 ff., die dit „isolation” noemt.
37. Rose, A. M., „Alienation and participation: a comparison of group leaders and the „mass””, in: *ASR* 27 (1962), p. 834-838.
38. Middleton, R., „Alienation, race and education”, in: *ASR* 28 (1963) p. 973 ff.
39. gecit. in Cotgrove, St., *The science of society*, 1967, p. 127-128; cf. ook Smith o.c.
40. MacLeod, J. S., S. Ward and K. Tancill, „Alienation and the uses of mass media”, in: *Public opinion quarterly* 29 (1965-6), p. 583-594.
41. A. Etzioni, *The active society*, 1968, p. 619.
42. Miller, G. A., „Professionals in bureaucracy; alienation among industrial scientists and engineers”, in: *ASR* 32 (1967), p. 755-768.
43. Seeman, o.c., p. 526.
44. cf. par. 2.
45. Seeman, o.c., p. 527. „On the meaning of alienation”, in: Coser and Rosenberg, *Sociol. theory*, a reader, 1969 ed.
46. Seeman, o.c. p. 530.
47. Seeman, o.c. p. 532.
48. Seeman, o.c., p. 533-535.
49. Seeman, o.c. p. 536; ook: N. Glazer, „The alienation of modern man”, in: *Commentary* 3 (1947), p. 378.
50. Rotter, J. B., *Social learning and clinical psychology*, 1954.
51. Rotter, J. B., M. Seeman, and S. Liverant, „Internal versus external control of reinforcement: a major variable in behavior theory”, in: *Decisions, values and groups* 2 (1962) ed. N. F. Washburne.
52. Secord, P. F. and C. W. Backman, *Social psychology*, 1964, p. 84.
53. Bramson, L., *The political context of sociology*, 1961; Riesman, o.c.; S. M. Lipset, „Political sociology”, in: *Sociology today*, ed. 1965, pp. 81-114.
54. „Débat, de l'utilité sociologique de la notion d'aliénation, in: *Soc. du travail*, 9 (1967), p. 181.
55. De studies van Seeman, c. s. worden voor het gemak genummerd: (I) M. Seeman, „On the meaning of alienation”, in Coser and Rosenberg, 1964, pp. 525-538, eerste publica-

- tie 1959 *ASR*; (II) M. Seeman and J. W. Evans, „Alienation and learning in a hospital-setting”, in: *ASR* 27 (1962) pp. 772-782; (III) M. Seeman, „Alienation and social learning in a reformatory”, in: *AJS* 69 (1963) pp. 270-284; (IV) A. G. Neal and M. Seeman, „Organizations and powerlessness; a test of the mediation hypothesis”, in: *ASR* 29 (1964) pp. 216-226; (V) M. Seeman, „Alienation, membership and political knowledge, a comparative study”, in: *Public opinion quarterly*, 30 (1966), pp. 353-367; (VI) M. Seeman, „On the personal consequence of alienation in work”, in: *ASR* 32 (1967), pp. 273-285; (VII) M. Seeman, „Alienation and knowledge: a comparative study of powerlessness and learning”, in: *Sociometry* 1967 pp. 105 ff.
56. cf. Sierksma, 1964, *Tijdspectief en machtsstructuur*, doct. scriptie Leiden, 1968, ongepubl.
57. Wheeler, S., „Socialisation in correctional organizations”, in: *ASR* 26 (1961), p. 697 ff.
58. Seeman III, p. 281-283.
59. Seeman V, p. 361-364.
60. Seeman VI, p. 274.
61. Seeman VI, p. 279.
62. Cotgrove, S., o.c., p. 127-128; N. C. Morse and R. S. Weiss, „The function of meaning of work and job”, in: *ASR* 20 (1955), p. 191-198; vergelijk ook de resultaten van satisfactiestudies: ondanks routinisering en machteloosheid blijven veel arbeiders „tevreden”; cf. Seeman VI, p. 274; ook zelfrespect blijkt b.v. ongerelateerd aan een aantal jobkenmerken, cf. J. Lefkowitz, „Self-esteem of industrial workers”, in: *Journal of applied psychology*, 51 (1967), p. 521 ff.
63. Dat Seeman in zijn verwijt als zou het marxisme onvoldoende aandacht aan de psyche van de mens besteed hebben, gelijk heeft, is iets anders.
64. Erbe, o.c., p. 198-215.
65. Dean, o.c., 1960, p. 188.
66. Seeman and Evans, II., p. 773.
67. cf. ook Clark, o.c. p. 851, voor soortgelijk resultaat in andere situatie.
68. Seeman, III, p. 275.
69. Seeman, V, p. 358.
70. Seeman, VII, p. 116; p. 123.
71. cf. de discussie bij: Riesman, o.c.; Kornhauser, o.c. en Mills, 1959, o.c.
72. Ook op dit punt is er verschil van mening onder sociologen: Auteurs als Rosen en Strodbeck stellen dat hoge machteloosheid lage statusoriëntatie tot gevolg heeft; Mills en Fromm zijn juist van mening dat statusoriëntatie hoge machteloosheid weer geeft, cf. Neal and Seeman, IV, p. 217-218.
73. Neal and Seeman IV, p. 224, cf. ook het door Merton gesignaleerde probleem van selectie bij organisaties (bureaucratische persoonlijkheid), Merton, o.c. p. 205-206.
74. Neal and Seeman IV, p. 225; cf. ook Seeman I voor de vijfde variant; Seeman VI: daar bleek zelf/werkvervreemding niet geassocieerd met algemene machteloosheid; zie ook par. 12-3, waarin Miller's werk werd aangehaald.
75. Seeman V, p. 361.
76. Seeman and Evans II, p. 782.
77. Pearlman, L. I., „Alienation from work: a study of nursing personnel”, in: *ASR* 27 (1962), p. 314-326, m.n. p. 325.
78. Seeman VI, p. 281.

79. Seeman, M., in: *Débat etc., Sociologie du travail*, p. 185.
80. Nealand Rettig, o.c. p. 55.
81. Feuer, L., „What is alienation”, in: *New Politica*, 1962, p. 132.
82. Scott, M., „The social sources of alienation”, in: *New Sociology*, ed. E. L. Horowitz, p. 250-251: voor de bezwaren tegen de instinctpsychologie van met name MacDougal cf. A. M. J. Chorus, *Sociale Psychologie*, 1959, pp. 22-23.
83. Vidal, D., in: *Débat, etc. Sociologie du Travail* o.c., p. 186; idem, Touraine en Amiot.
84. Barakat, A., „Alienation, a process of encounter between utopia and reality”, in: *Br. J. Sociol.* 20 (1960), p. 2; bezwaren tegen Davids, A. Davids, „Alienation, social apperception and ego-structure”, in: *J. Consult. Psychol.* 19 (1955), pp. 21-27.
85. cf. I.
86. Kon, I., „The concept of alienation in modern sociology”, in: *Marxism and sociology*, ed. P. Berger, 1969, p. 152-153.
87. cf. Zürcher, L. A., A. Meadow, and S. L. Zürcher, „Value orientation, role conflict and alienation from work: a cross-cultural study”, in: *ASR* 30 (1965), p. 548; i.t.t. Blauner, *Alienation etc.*, o.c., p. 15.
88. Kon, o.c., p. 162-163; cf. voor een verdediging van anti psychol. K. Poppes, *De open samenleving en haar vijanden*, II, 1960, hst. 14.
89. Dean, o.c., p. 758.
90. Philipsen, H., *Afwezigheid wegens ziekte*, 1968, NIPG Leiden.
91. Mouledos en Mouledos, o.c. p. 79-81.
92. Seeman, M., in: *AJS* 1964, p. 83.
93. Seeman, V, p. 360-361; de „forced choice test” omvatte items van het type „I do not believe that chance or luck are very important in my life”, versus „Many times I feel that I have little influence over things that happen to me”.
94. Vidal, o.c., p. 186-187.
95. cf. Seeman VI, p. 284.
96. Blauner, *Alienation etc.*, o.c., p. 20.
97. Almasi, o.c., p. 134, wijst op de burgerlijke traditie van juist dit machteloosheidsbegrip.
98. Gordon, D. N., „A note on negro alienation”, in: *AJS* (1965) 20, p. 477.
99. cf. Clark, J. P., o.c., p. 849-852; en L. I. Pearlin o.c., p. 314 ff.
100. Vidal, o.c. p. 187.
101. Touraine, o.c., en Walker o.c.